

KRIMINOLOGIK VIKTIMOLOGIYA TUSHUNCHASI VA UNING AHAMIYATI

Hakimov Zarif Sharifboyevich
Buxoro davlat universiteti
Yurisprudensiya kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu tezisdagi kriminologik viktimologiya tushunchasi, viktimlik tasniflash va jinoyat sodir etishning sabablari to'g'risida ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: viktimologiya, individual, turdosh, gruppaviy va ommaviy viktimlik.

Аннотация: В данной тезис приведены сведения о понятии криминологической виктимологии, классификации виктимности и причинах совершения преступлений.

Ключевые слова: виктимология, индивидуальная, сверстниковая, групповая и массовая виктимизация.

Abstract: This thesis provides information on the concept of criminological victimology, the classification of victimhood, and the causes of crime commission.

Key words: victimology, individual, peer, group and mass victimization.

Kriminologiya nazariyasida jinoyatlarning jabrlanuvchilari haqidagi ta'limot viktimologiya deb ataladi. "Viktimologiya" atamasi ikki so'zdan: lotincha victima – "jabrlanuvchi" va yunoncha logos – "bilim, ta'limot" so'zidan tashkil topgan bo'lib, jabrlanuvchi haqidagi ta'limot degan ma'noni anglatadi. Viktimologiya mazmuni jabrlanuvchilar haqidagi umumiy ta'limotni, ya'ni nafaqat jinoyatchilikning, balki har xil holatlar, baxtsiz hodisalar, tabiiy ofatlar, urushlar, davlat siyosatining genosidi va hokazolarning jabrlanuvchilarini qamrab oladi.

Ko'rib turganimizdek, kriminologiyada "viktimologiya" atamasi tor ma'noda, ya'ni faqat jinoiy xulq-atvordan jabrlangan shaxslarga nisbatan qo'llangan. Shu sababli mazkur fan yanada aniqroq, ya'ni kriminologiyadagi viktimologiya deb nomlansa, maqsadga muvofiq bo'lar edi. Kriminologiya doirasida jabrlanuvchini turli tomonlardan tadqiq qilish vazifasi qo'yiladi.

Jabrlanuvchisiz jinoiy qilmish bo'lishi mumkin emas. Har qanday jinoiy qilmish jabrlanuvchiga muayyan (moddiy, ijtimoiy, jismoniy, psixologik, ma'naviy, bevosita, bilvosita va h.k.) Jinoyatlardan odam o'ldirgan jinoyatchining oila a'zolari jabrlanishi, masalan, jinoiy qilmishni to'xtatishda ishtirok etish vaqtida yoki jinoyat jarayonida huquqni muhofaza qilish organlariga ko'maklashish chog'ida ularga muayyan zarar yetkazilishi mumkin. Boz ustiga, ba'zan jinoyatchining o'zi jabrlanishi mumkin (masalan, ommaviy tartibsizliklarda, bir guruh shaxs bo'lib bezorilik qilishda, mushtlashuvlarda). Shu sababli kimni amalda va muayyan tarzda jinoyatdan jabrlanuvchi deb hisoblash mumkin, degan savol kriminalizatsiya va dekriminalizatsiya jarayoni, jinoiy tajovuz ob'ektining chegaralarini belgilash bilan bog'liq. Jinoyat sodir etishning sabablar zanjirida jabrlanuvchi jiddiy rol o'ynaydi, degan g'oya yangi emas, u ko'p sonli adabiy manbalarda va huquq ijodkorligi yodgorliklarida o'z aksini topgan. Lekin uning muayyan darajada ifodali talqiniga XVIII asr mutafakkirlarining asarlarida duch kelish mumkin. Huquq fanining mumtoz davri namoyondalaridan biri Ieremiya Bentam (1748-1832) jinoyat qonunchiligiga jabrlanuvchiga yetkazilgan zararni qoplashni nazarda tutuvchi normalami kiritishni taklif qilgan. Bu jinoyatchini yanada og'irroq jazolash va qo'rqitish imkonini beradi, deb hisoblagan u. Ijoiy huquq yo'nalishining vakili Raffael Garofalo (1852-1934) ham jabrlanuvchilarga yetkazilgan zararni qoplashga aholini jinoyatchilardan himoya qilishni yanada kuchaytirish vositasi sifatida qaragan (turinlik bu sudya "kriminologiya" atamasini birinchi bo'lib ilmiy muomalaga kiritgan).

Nemis kriminologi Sara Marjora Fray (1894-1958) tadqiqotlarining diqqat markazida jinoyatchini undan jabrlangan shaxs bilan yarashtirish, ya'ni jamiyatda tartib va totuvlikni barqaror etish muammolari turgan. Jinoyatdan jabrlanuvchilar muammosi, zararni qoplash (xun to'lash) va jinoyatlarning oldini olishda uning ahamiyati masalalari Sharq, O'rta Osiyo va ayniqsa, O'zbekiston xalqlarining tarixiy huquqiy yodgorliklarida va feodal tuzumi sud organlarining qarorlarida muhim o'rin egallaydi [1.76-77].

Lekin jinoyatchilikning muhim omili va kriminologiyaning tarkibiy qismi sifatida jabrlanuvchi faqat XX asrning birinchi yarmida tizimli ravishda tadqiq qilina boshlandi. Odatda bu adabiyotlarda 1948-yil "Jinoyatchi va jabrlanuvchi" deb nomlangan katta va maxsus ilmiy tadqiqotni e'lon qilgan nemis olimi Gans fon Genting nomi bilan bog'lanadi. O'z tadqiqotida u o'quvchilar e'tiborini jinoyatning yuzaga kelish omili sifatidagi jabrlanuvchiga qaratadi. Genting shuningdek jinoyatchilikni zarar etkazuvchi va undan jabrlanuvchi o'rtasidagi muayyan o'zaro munosabatlar sifatida tushunish g'oyasini ilgari suradi. Uning fikriga ko'ra, jabrlanuvchilar to'g'risida to'plangan ma'lumotlarga asoslangan holda jinoyatchi va jabrlanuvchi o'rtasidagi munosabatlarning muayyan tiplarini ajratish mumkin, bu munosabatlar esa jinoyat bilan uzviy bog'liqdir. Bu esa sodir etilgan jinoyatni nafaqat tahlil qilishni, balki uning bo'lajak jabrlanuvchilari haqida muayyan prognozlar tuzishni va hatto latent (yashirin) jinoyatchilikning holatini aniqlashni taqozo etadi. Jabrlanuvchining shaxsi va xulq-atvori jinoyatchi o'z jinoiy niyatini amalga oshirishida nafaqat jinoyat sodir etilishidan oldin, balki jinoiy tajovuz vaqtida, shuningdek jinoyat sodir etilganidan keyin ham (residiv uchun) ma'lum rol o'ynashi mumkin. Jabrlanuvchining xulq-atvori, bundan tashqari, latent (yashirin) jabrlanuvchilar qilmishlarining motivlari va sabablarini aniqlash, sodir etilgan jinoyat haqida hokimiyat organlari yoki mansabdor shaxslarga xabar berish yoki ariza bilan murojaat etishdan o'zini tiyish sabablarini aniqlash va ularga baho berish uchun ham muhimdir. [1.77-78]

Shunday qilib, kriminologiya jinoyatdan jabrlanuvchining shaxsi va xulq-atvorini o'rganish jarayonida jabrlanuvchi muammosini asosan quyidagi nuqtai nazardan ko'rib chiqadi:

- a) jinoyatchi va jabrlanuvchi munosabatlarining umumiy tavsifi, ularning o'zaro aloqasi;
- b) jinoyat sodir etishning umumiy sabablari va shartlari umumiy tarkibida jabrlanuvchining shaxsi va xulq-atvori;
- v) jinoyat sodir etilgan muayyan hayotiy vaziyatda jabrlanuvchining shaxsi va xulq-atvori;
- g) jinoyat sodir etilganidan keyin jabrlanuvchining shaxsi va xulq-atvori (ayniqsa, residiv jinoyatchilikni o'rganishda);
- d) jabrlanuvchi shaxsi va xulq-atvorining latent jinoyatchilik bilan o'zaro aloqasi.

L.V.Frank fikriga ko'ra, viktimlik – bu muayyan shaxsning o'z ijtimoiy roli, jismoniy va ma'naviy fazilatlariga va xislatlariga ko'ra muayyan holatlarda "jabrlanuvchiga aylanish", ya'ni jinoyatdan jabr ko'rish qobiliyatidir. V.P.Polubinskiy, L.V.Frank fikrini rivojlantirib, bunday "qobiliyat"ni to'rt turga: "Individual", "turdosh", "gruppaviy" va "ommaviy" turlarga ajratishni taklif qiladi.

Individual viktimlik – deganda muayyan shaxsning ma'lum hayotiy vaziyatda jinoyat sodir etilishi va unga zarar yetkazilishiga imkoniyat yaratadigan ijtimoiy, biofizik yoki psixologik xossalari tushuniladi.

Turdosh viktimlik – V.P.Polubinskiy fikriga ko'ra, ayrim shaxslarning bir qancha holatlar ta'sirida ma'lum jinoyat turlaridan (masalan, talonchilik, nomusga tegish va hokazolardan) jabrlanishga "moyilligi"da ifodalanadi.

Gruppaviy viktimlik – o'xshash ijtimoiy, demografik, psixologik, biofizik va boshqa xislatlarga ega boigan odamlarning muayyan toifalariga (inkassatorlar, qorovullar, taksichilar va boshqalarga) xos bo'lgan jinoyatlardan jabrlanish qobiliyatida ifodalanadi.

Ommaviy viktimlik – odamlarning muayyan qismi uchun ularning sub'ektiv xislatlari tufayli ob'ektiv tarzda mavjud bo'lgan [1-79-80].

Viktimologik tadqiqotlar jinoyatchilik sabablari va shartlarini, uning tarkibini o'rganish, jinoyatchilikning umumiy salbiy oqibatlarini baholash imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirishga qodirdir. Holbuki, viktimologiyaning roli hozircha munosib baholangani yo'q. Rasmiy statistik hisobotlarda jabrlanuvchilar haqida tegishli ko'rsatkichlar ham mavjud emas. Jabrlanuvchilar, ularning huquqlari va burchlari, ularga yetkazilgan zararni qoplash usullari va shakllari to'g'risida qonunlar qabul qilinmagan. Jinoyat-prosessual kodeksida jabrlanuvchilar to'g'risida, jabrlanuvchilar shaxsi va xulq-atvorini tergovda va sudda lozim darajada baholash to'g'risida maxsus bo'lim (boblar) mavjud emas.

Jabrlanuvchilar shaxsini viktimologik o'rganishning bosh maqsadi ogohlantirish chora-tadbirlarini ishlab chiqishdan iboratdir. Bu chora-tadbirlar majburiy va tavsiyaviy xususiyatga ega bo'lishi mumkin. Mazkur chora-tadbirlar guruhlarining har biri umumiy, gruppaviy (maxsus) va individual (xususiy) darajalarda namoyon bo'lishi mumkin. Individual va gruppaviy darajalardagi majburiy chora-tadbirlar jinoyat sodir etishga turtki beruvchi xulq-atvorli shaxslarga nisbatan zarur holarda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan shakllarda huquqni muhofaza qilish organlarining nazorat faoliyatini ta'minlash uchun qo'llanilishi mumkin. Tavsiya ko'rinishidagi chora-tadbirlar zarur hollarda:

- 1) shaxslarning muayyan guruhlariga kasbiy faoliyatda va kundalik hayot faoliyatida shaxsiy xavfsizlikni ta'minlashga ob'ektiv tarzda qodir bo'lgan ba'zi bir axloq qoidalarini tushuntirish;
- 2) shaxsiy mol-mulkni o'g'rilar, talonchilar yoki firibgarlardan asrash qoidalarini tushuntirish;
- 3) jinoyatchi bilan to'qnashgan hollarda oqilona harakatlari, shu jumladan huquqni muhofaza qilish organlariga murojaat qilish tartibini tushuntirish uchun qo'llanilishi mumkin[1-80].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurasulova Q.R. Kriminologiya. – Toshkent.: Adolat. 2007.
2. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования. - М.. 1998. - С. 16.
3. Academia.com.